

¹⁰ Федоров Е.К. Гидрометслужба СССР в Великой Отечественной войне // Метеорология и гидрология. – 1975. – № 5. – С. 3–8.

¹¹ Жупанський Я.І. Прикладний характер географії в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. // Український географічний журнал. – 1995. – № 1–2. – С. 3–6.

¹² Бызов Б.Е. Военные топографы в годы Великой Отечественной войны // Геодезия и картография. – 1975. – № 5. – С. 1–11.

¹³ Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. – К.: УРЕ, 1973. – С. 599; Славный путь русских топографов // Военные знания. – 1992. – № 2–3. – С. 9; Молодик В. І побував на захмарних верховинах // Зоря Полісся (Радомишль). – 1994. – 21 груд.

Головко М.Л.

Громадські організації та рухи України періоду Великої Вітчизняної війни у сучасній історіографії

Історія суспільно-політичних об'єднань і рухів України завжди перебувала під увагою науковців. Евристичний потенціал даної теми приваблював можливість з'ясування мотивацій та механізмів суспільної організації, творчої самодіяльності, світоглядних орієнтирів різних груп і категорій населення, політичних тенденцій, що виявлялися у різних формах та обставинах.

Але особливо актуальною ця проблематика стала в радянські часи. Творці принципово нової, соціалістичної (насправді — більшовицької) моделі суспільства постійно потребували науково подібної апологетики теорії і практики державного будівництва за комуністичними ідеалами. Як стрижнева лінія всієї агітаційно-пропагандистської роботи (а їй надавалося, можливо навіть більше значення, ніж економічним і соціокультурним перетворенням) обґрунтування тез про найвищий рівень демократизму в Радянському Союзі стало головним завданням історичної науки. В цьому

була своя внутрішня логіка: чим менше ті чи інші експерименти урядовців відповідали загальноцивілізаційним тенденціям і закономірностям історичного поступу, тим більше партійний апарат вимагав вишуканої їх аргументації від учених-суспільствознавців.

Уся ідеологічна доктрина партійно-радянської верхівки мала кілька вузлових конструктивів. Головний з них полягав у констатації оптимальності радянської форми влади й політичної системи, де провідне місце належало комуністичній партії. Пронизуючи, контролюючи всі сфери суспільства, партія відсувала на периферію суспільного життя й робила другорядними всі інші громадські об'єднання — профспілки, комсомол, творчі спілки, спортивні, оборонні та інші організації.

Тому метою даної статті є дослідження тенденції сучасної історіографії у вивченні ролі громадських організацій та рухів різного політичного спрямування у період Великої Вітчизняної війни.

Розпад СРСР і поява незалежних держав на пострадянському просторі поставили українську історичну науку перед пошуком нових методологічних концептуальних засад. Якщо мати на увазі більш-менш оформлену тенденцію до розвитку сучасної вітчизняної історіографії, то її можна пов'язати з україноцентризмом, спробами поглянути на події війни з точки зору інтересів українського народу, визначити його місце й роль у складних військово-політичних, економічних, соціокультурних процесах доперебудовного періоду. В статті, присвяченій методології дослідження періоду війни, Ю. Кондуфор і В. Клоков сформулювали свою позицію таким чином: “Якщо воєнна історія вивчає війну з погляду генезису, розвитку форм і способів її ведення, то історія республіки періоду Великої Вітчизняної війни включає воєнну історію як складову частину історії народу в аспекті впливу воєнних подій на ті чи інші процеси суспільного життя. Отже, історія нашої республіки в роки війни — це не просто історія воєнних

дій і всього того, що їх супроводжувало, а передусім історія народу”¹.

Ще далі в методологічних шуканнях пішов М. Коваль². У кількох статтях і брошурах, зокрема “Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.): спроба концептуального бачення” вчений викладає власні погляди на методологію дослідження подій війни, наполягає на відмові від ідеологічних штампів і стереотипів, оновленні термінологічного апарату. Автор закликає до переосмислення ролі особистості в історії, оскільки в марксистській історіографії вона трактувалася з відомих позицій, вивчення суспільствознавчих аспектів війни, особливостей взаємин між державно-партійними структурами і народними масами.

Піддаючи критиці одну з головних тез радянської історіографії про “всенародний характер партизанського руху в Україні у 1941–1944 рр.”, науковець зауважує, що ця “аксіома” не підтверджується демографічними, соціальними та етнічними показниками, оскільки дані про 500 тис. партизанів і 100 тис. підпільників у республіці — це директивно закріплені в літературі цифри, визначені з політичних міркувань.

Своєрідним підсумком багаторічних творчих пошуків провідного в Україні фахівця з історії Другої світової війни стала його монографія “Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)”. Ніби й не претендуючи на всеосяжність, М. Коваль розставив акценти, простежив головні тенденції кожного помітного явища, доленосних для народу подій. Вчений, як завжди, зважений в оцінках комуністичного Руху Опору й діяльності ОУН та УПА, віддає належне ефективності організованих партійними комітетами патріотичних акцій, здатності радянських людей до звияги й самопожертви на фронті і в тилу. Водночас він принципово оцінив нездатність лідерів країни змінити морально-психологічний клімат у суспільстві, забезпечити дотримання соціальних стандартів щодо пристойного соціально-

економічного становища пересічних громадян. Характеризуючи ситуацію на завершальному етапі війни автор зазначає: “Повернення командно-адміністративної системи з її більшовицьким екстремізмом і надзвичайщиною, намагання взяти реванш, власні непростенні прорахунки за “втрату обличчя” внаслідок воєнної катастрофи 1941–1942 рр. призвели до чергового загострення давнього прихованого конфлікту в суспільстві, до нагнітання задушливої атмосфери страху та підозри, взаємного відчуження поміж людьми”³.

Коли йде мова про пошук нових методологічних засад вітчизняної історичної науки в 90-ті роки ХХ ст., слід сказати і про доробок В. Ткаченка⁴. В брошурі “Україна: історіософія самоорганізації” та інших працях, написаних у співавторстві, вчений викладає власне бачення основних засад і механізмів функціонування суспільного організму, аналізує такі соціокультурні засоби його регуляції, як традиції, мораль, право, релігія, ідеологія, що, постаючи “специфічною динамічною підсистемою” забезпечує необхідний рівень контролю, обмеження і координації різноспрямованої активності елементів суспільства.

У 90-ті роки ХХ ст. з’являється низка праць співробітників Інституту історії України НАН України, які окреслюють горизонти історичного пошуку на перспективу. Кілька з них стосуються цієї теми. В. Клоков розмірковує про стратегію й тактику радянських партизанів і підпільників, вказуючи причини невдач і втрат антифашистського Руху Опору⁵. Разом з тим, без авторських коментарів залишаються цифрові показники: кількість з’єднань, загонів, груп та бійців у них, втрати у живій силі тощо.

У монографії Т. Вронської та О. Лисенка⁶ розкриваються особливості контактів міжнародної громадськості з народом України, що боровся проти гітлерівської навали, форми солідарності й допомогових акцій, спрямованих на його підтримку, напрями діяльності громадських організацій

зокрема Українського товариства культурних зв'язків з закордоном.

Праця Т. Першиної присвячена практично недослідженій проблемі — формуванню й функціонуванню господарської номенклатури в Україні⁷. В монографії аналізуються практика партійного керівництва кадровою політикою, здобутки, прорахунки командно-адміністративної системи в цілому і механізму управління економічними процесами, запущеного на початку відбудовних робіт.

У ґрунтовній, доповненій солідними коментарями книзі О. Рубльова і Ю. Черченка розкриваються суспільно-політичні та соціокультурні процеси в Західній Україні⁸, в тому числі й під час “першої радянізації” краю 1939–1941 рр.

Участь молоді України в радянських патріотичних рухах, спрямованих на зміцнення обороноздатності країни, відбудови республіки після її визволення висвітлюється на сторінках депонованої праці Т. Вронської та Г. Денисенко⁹.

Помітним здобутком науковців Інституту історії України стала підготовка кількох узагальнюючих видань і тематичних збірників статей. У 1994 році вийшли “Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.) у 3-х книгах¹⁰. У 5-му і 6-му розділах другої книги викладено умови життєдіяльності даної категорії громадян республіки в період Другої світової війни. Матеріал, підготовлений М. Ковалем, висвітлював різноманітні форми суспільної активності української інтелігенції: зміцнення обороноздатності країни, патріотичні акції, участь у боротьбі проти ворога в лавах діючої армії, в партизанських загонах і підпільних групах, евакуації матеріальних і людських ресурсів, агітаційно-пропагандистських кампаніях тощо.

Ще один збірник матеріалів міжнародної наукової конференції “Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки” вийшов друком у 1998 році¹¹. Частина їх стосується воєнної доби, причому акценти робляться на

примусово-каральній політиці сталінського режиму та її наслідках для українського суспільства.

Репресії як суспільно-політична практика тоталітарної системи досліджується авторами колективної монографії “Жертви репресій”¹².

До літератури даного тематичного напрямку слід віднести видання “Депортації українців та поляків: 1939 — початок 50-х років”¹³ і “Політичний терор і тероризм в Україні”¹⁴, які дозволили з нових позицій висвітлити низку суспільно-політичних явищ України воєнного часу.

Серед узагальнюючих праць особливе місце посідає заключний том серії “Книга Пам’яті України” — “Безсмертя”¹⁵. Незважаючи на різні концептуальні орієнтири авторів, що долучилися до її написання, книга містить чимало цікавих матеріалів про стан українського суспільства в роки Другої світової війни, роль громадських об’єднань у всенародній боротьбі проти гітлерівських загарбників, узагальнюючі дані про масштаби участі громадян у радянських збройних силах і антифашистському Русі Опору, внесок нашого народу в перемогу над ворогом, його матеріальні й людські втрати.

У книзі “Подвиг на віки”, присвяченій місту-герою Києву, поряд із списком військових втрат киян опубліковано аналітико-документальний матеріал про героїчну оборону міста восени 1941 року, спротив нацистським окупантам, визволення столиці України, внесок мешканців міста в перемогу над ворогом¹⁶. Інший том — “Книга Скорботи України” — містить узагальнюючі матеріали про втрати цивільного населення Києва в період німецької окупації та киян, що загинули в неволі (примусово депортованих)¹⁷. Автори праці неординарно підійшли до висвітлення історії антинацистського підпілля в місті, зібрали й систематизовано виклали унікальний матеріал про місця й факти, пов’язані з діяльністю радянських патріотів.

2003 роком датована “Політична історія України. ХХ століття” у 6-ти томах, до створення якої долучилися кращі науковці Києва. Четвертий том цілком присвячено періоду Другої світової війни¹⁸. Його автори — В. Коваль, В. Кучер, В. Гриневич — зуміли охопити значне коло питань військово-політичної історії України, дати нові оцінки відомим подіям і висвітлили малодосліджені сторінки. В розділах, написаних В. Кучером, йдеться про характер окупаційного режиму, соціокультурне й релігійне життя, Рух Опору, національно-визвольний рух ОУН та УПА.

Власними концептуальними підходами позначений матеріал В. Гриневича, який простежує еволюцію сталінської національної політики, особливості “радянзації” західно-українського регіону та його інкорпорації в загальносоюзне суспільне тіло, стосунки партократії та інтелігенції на фоні утвердження “українського радянського патріотизму”, засоби легалізації сталінського режиму і т. ін.

У 2001 році група львівських науковців підготувала “Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX–XX ст.)”¹⁹. У розділі 6-му (“Партійно-тоталітарна система в СРСР (1939–1953)” висвітлюється процес приєднання західноукраїнських земель до СРСР і утвердження тоталітарного режиму, який супроводжувався ліквідацією багатопартійної системи, арештами керівників УНДО, УСДП, УС-РП, колишніх послів Польського Сейму, відомих громадських діячів, значними репресіями. Автори характеризують особливості діяльності громадсько-політичних інституцій на зайнятій окупантами території України, розвиток самостійницького руху.

Регіональний зріз названої проблематики подано в публікаціях, присвячених суспільно-політичним заходам сталінського режиму в південно-західних областях республіки²⁰. Низку статей і монографій виконано на матеріалах різних регіонів України й етнічних українських територій — Галичини, Холмщини, Підляшшя та інших²¹.

Незважаючи на загальний спад інтересу до історії радянського Руху Опору, у 90-х роках вийшло кілька праць А. Чайковського²², які базувалися на багатьох нових документах, власних міркуваннях та оцінках автора. Чи не вперше в вітчизняній історіографії відкрито сказано про недоліки в організаційних заходах партійних органів, що спричинили невдачі, провали й втрати серед особового складу партизанських загонів і підпільних груп. Свідченням цього є наведені дослідником цифрові дані: до кінця 1941 року на окупованій території республіки діяло 57% створених підпільних обкомів КП(б)У, 16% міськкомів і райкомів, 7% партійних осередків, 44% обкомів комсомолу²³. До недоліків цих загалом цікавих і змістовних праць слід віднести відсутність посилань на архівні джерела, що знижує їх наукову вартість.

Наступним кроком у вивченні цієї теми став вихід із друку науково-довідкового видання “Україна партизанська. 1941–1945”, підготовленого за архівними документами ЦДАГО України²⁴. В передмові автори-упорядники виклали власну концепцію комуністичного Руху Опору, цілком позбавлену будь-яких уподобань і політичної орієнтації. Керуючись винятково наявними документами, вони показують основні етапи розвитку Руху, місце партійних і силових структур у формуванні партизанських загонів, диверсійно-розвідувальних груп тощо, трансформацію керівних структур, національний і соціальний склад, умови боротьби. Книга містить інформацію про нелегальний ЦК КП(б)У, УШПР та представництва при військрадах фронтів, обласні штаби партизанського руху, а також про партизанські з’єднання та загони, які виникли й діяли на території республіки.

Останнім часом з’явилося кілька праць з історії профспілкового руху, які охоплюють, між іншим, і період війни. “Очерки истории профсоюзов Харьковщины” перервали тривалу перерву в розробці цієї теми²⁵.

Помітною подією став вихід фундаментального видання “Нариси історії професійних спілок України”²⁶, в одному з розділів якого розкрито форми діяльності профспілок в умовах війни. Того ж 2002 року в доповненому вигляді цей матеріал з’явився у вигляді монографії²⁷. Поряд з відомими напрямками участі спілок у зміцненні оборонної спроможності країни та вирішенні соціально-економічних завдань у праці міститься матеріал про міжнародні контакти радянських профспілкових органів із зарубіжними професійними об’єднаннями, прагнення радянських лідерів нав’язати міжнародному профспілковому рухові вироблені в Москві статутно-програмні документи й рішення міжнародних форумів. Окремі аспекти профспілкового руху воєнного періоду розглядаються в публікаціях С. Бабенко, П. Чернеги та автора цієї статті²⁸.

Осібне місце в сучасній вітчизняній історіографії посідає проблематика українсько-польських стосунків під час Другої світової війни. І тут кількість публікацій (понад 700) протягом 1990–2003 рр. вражає уяву²⁹. Однак справді вартісних наукових праць серед них небагато. Справа не лише в симпатіях і антипатіях авторів, для більшості яких патріотична позиція домінує над принципом наукової об’єктивності. Причини слід шукати глибше — у невмінні чи небажанні працювати з емпіричним матеріалом таким інструментарієм, який би не спотворював, а адекватно відтворював тогочасні події.

Гострота сприйняття українсько-польського протистояння в обох країнах спонукала вчених шукати неординарні форми ведення наукової полеміки, поступового зближення позицій. З цією метою було проведено 10 спільних зустрічей польських та українських фахівців, за результатами яких видано 8 томів матеріалів (5 українською та 8 польською мовами)³⁰.

У 2003 році в зв’язку з 60-річчям подій на Волині ця проблема резонувала в українському суспільстві у найвищому регістрі. В Польщі й Україні проведено низку наукових

конференцій, відбулася зустріч президентів А. Квасневського та Л. Кучми, які вшанували пам'ять жертв кривавого терору без взаємних звинувачень і претензій.

Крім доповідей на конференціях, статей та окремих розділів узагальнюючих праць, власне монографічних досліджень безпосередньо стосовно даної теми не так уже й багато. На матеріалах Тернопільщини побудовано науково-популярне видання, підготовлене місцевими науковцями О. Гайдаєм, Б. Хаварівським та В. Ханасом³¹, а також книгу С. Ткачова³², присвячену польсько-українському трансферу населення 1944–1946 рр.

У 1997 році вийшла друком монографія О. Буцько “Україна–Польща: миграционные процессы 40-х годов”³³. Хоча дослідниця спеціально не ставила за мету простежити українсько-польське протистояння в роки війни, однак на підставі аналітичних підходів з'ясовує, яким чином боротьба українських й польських підпільних інституцій і збройних формувань між собою, а також з радянською владою викликала масштабні переселення українського і польського цивільного населення протягом 1944–1947 рр.

Не можна обійти увагою появу книги, автором якої виступає спікер Верховної Ради України В. Литвин³⁴. Відомий вчений історіософськи осмислює минуле двох народів і об'єктивно оцінює складні, суперечливі сторінки їхньої спільної історії. Автор підтримує твердження більшості польських науковців про те, що дії ОУН спричинили фізичне винищення цивільних мешканців у вигляді “етнічних чисток”. Крім того він вважає: діючи партизанськими методами, і Армія Крайова, і Українська повстанська армія рівнозначно чинили військові злочини, створивши прецедент взаємної помсти.

Помітний внесок у вивчення цієї проблематики зробив В. Сергійчук³⁵, який займає звинувачувальну позицію щодо політики польської сторони відносно українців. З ним полемізує І. Ілюшин³⁶, на наш погляд, один з найбільш

зважених фахівців у цій царині. Він не погоджується з тим, що причини зіткнення поляків та українців пов'язані з розгортанням антинімецької боротьби ОУН та УПА, оскільки до початку 1943 року Револуційний провід вважав виступ проти німців передчасним і таким, що суперечив інтересам місцевого населення. Ще одну причину конфлікту В. Сергійчук вбачає в тому, що поляки “допомагали як німцям, так і радянським партизанам у геноциді українців”³⁷. Натомість, І. Ілюшин вважає, що цивільні поляки (не поліцаї) не були причетними до геноциду українців так само, як і радянські партизани. Антипольська акція за його словами “носила масовий характер”, доказом чого може слугувати хоча б факт нападу загонів УПА лише протягом 11–13 липня 1943 р. майже одночасно на півтори сотні польських поселень³⁸. Фактично цю акцію було сплановано штабом Р. Шухевича.

Як бачимо, тематика участі громадськості в життєдіяльності суспільства, національно-визвольній боротьбі, міжнаціональних стосунках на території України продовжує залишатися полем наукових та ідеологічних дискусій. У полемічному запалі історики, політики, журналісти, громадські діячі не завжди дотримуються засад неупередженості й аполітичності. Однак незаперечним залишається факт про пошквалене вивчення “білих плям” і зближення протилежних точок зору. Очевидно, саме цим історична наука і виконує своє суспільне призначення.

Примітки:

¹ Кондуфор Ю., Клоков В. Деякі питання методології і завдання досліджування періоду Великої Вітчизняної війни // Вісник АН УРСР. – 1985. – № 5. – С. 14–19.

² Коваль М.В. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.): спроба концептуального бачення. – К., 1994. – 58 с.; його ж: Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.). Історіософські нотатки. – К., 1999. – 75 с.; його ж: Друга світова і Велика Вітчизняна війни:

знехтуваний урок історії // Сторінки воєнної історії України / Зб. наук. статей. – К., 1999. – С. 4–21 та інші.

³ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. – 335 с.; *його ж*: Україна 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995. – 194 с.

⁴ Ткаченко В.М. Україна: історіософія самоорганізації. – К., 1994. – 41 с.

⁵ Клоков В.И. О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941–1944). – К., 1994. – 75 с.

⁶ Вронська Т.В., Лисенко О.Є. Українська громада зарубіжжя: допомогіві акції народу України в роки Другої світової війни. – К., 1997. – 98 с.

⁷ Першина Т.С. Господарська номенклатура в Україні. – К., 1997. – 114 с.

⁸ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – К., 1994. – 350 с.

⁹ Вронська Т.В., Денисенко Г.Г. Молодь України – фронту і тилу. 1943–1945 рр. / Депонов. праця. – К., 1989. – 48 с.

¹⁰ Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3 кн. – Кн. III. – К., 1994. – 153 с.

¹¹ Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: Матеріали міжнародної наукової конференції (15–16 вересня 1994 р.). – К., 1998. – 290 с.

¹² Жертвы репрессий. – К., 1993. – 277 с.

¹³ Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років. – Львів, 1998. – 132 с.

¹⁴ Політичний терор і тероризм в Україні / Відп. ред. В.А.Смолій. – К., 2002. – 950 с.

¹⁵ Безсмертя. Книга Пам'яті України. – К., 2000. – 944 с.

¹⁶ Подвиг на віки: Книга Пам'яті України. Місто-герой Київ. – К., 2000. – 912 с.

¹⁷ Книга Скорботи України. Місто-герой Київ. – К., 2003. – 728 с.

¹⁸ Політична історія України. ХХ століття: У 6-ти томах. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2003. – 584 с.

¹⁹ Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (ХІХ–ХХ ст.) / Малик Я.Й., Вол Б.Д., Гелів С.Д. та ін. – Львів, 2001. – 296 с.

²⁰ Романів О., Федеуцак І. Західноукраїнська трагедія 1941 року. – Львів, 2002. – 428 с.; Холодницький В.Ф. До питання політичних репресій на Буковині в 1940–1941 рр. // Тоталітарна держава і

політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: Матеріали міжнародної наукової конференції (15–16 вересня 1994 р.). – К., 1998. – 290 с.; *Чоповський Микола*. Голгофа Західної України. 1920–1953. – Львів, 1996. – 141 с.

²¹ *Антонюк Н.В.* Українське культурне життя в “Генеральній Губернії” (1939–1944 рр.). – Львів, 1997. – 232 с.; *Ковалюк В.Р.* Культурологічні та духовні аспекти “радянзації” Західної України (вересень 1939 – червень 1941 р.) // УІЖ. – 1993. – № 2–3. – С. 3–17; *Шаповал Ю.* Хрущев и Западная Украина // Свободная мысль. – 1996. – № 6. – С. 76–88; *Швагуляк М.М.* Західноукраїнська суспільність напередодні та під час німецько-польської війни 1939 р. – У кн.: Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність / Міжвід. зб. наук. праць. – Вип.1. – К., 1992. – 280 с.; *Поліковський Микола*. Окупаційний сталінський режим у Західній Україні після вигнання німецьких загарбників // Розбудова держави. – 1994. – № 4. – С. 42–49.

²² *Чайковський А.С.* Відлуння далеких сурм: Словом історика і публіциста. – К., 1995. – 72 с.; *його ж:* За нами большая земля. – К., 1990. – 344 с.; *його ж:* Невідома війна. – К., 1994. – 255 с.

²³ *Чайковський А.С.* Невідома війна. – С. 51.

²⁴ Україна партизанська. 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. – К., 2001. – 319 с.

²⁵ Очерки истории профсоюзов Харьковщины. – Харьков, 1999. – 400 с.

²⁶ Нариси історії професійних спілок України. – К., 2002. – 732 с.

²⁷ *Головко М.Л., Лисенко О.Є.* Профспілки України у період Великої Вітчизняної війни: Навч. посібник. – К., 2002. – 312 с.

²⁸ *Бабенко С.Ю.* Роль профспілок у проведенні евакуації промислових підприємств України в роки Другої світової війни // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 1999. – № 1. – С. 5–10; *Головко М.Л.* Громадські організації УРСР напередодні Другої світової війни // Вісник Академії праці і соціальних відносин. – 2000. – № 1. – С. 116–124; *його ж:* Діяльність українських громадських організацій за умов німецької окупації першого періоду Другої світової війни: досвід та уроки // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 2 (частина II). – С. 16–20.; *Чернега П.М.* Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). – К.: Вища школа, 1987. – 175 с.; *його ж:* Участь профспілок України в організації постачання трудящих продоволь-

чими товарами в роки Другої світової війни // Вісник Академії праці і соціальних відносин. – 2001. – № 3. – С. 189–198.

²⁹ Лисенко О.Є., Марущенко О.В. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії / Бібліографічний покажчик. – К.–Івано-Франківськ, 2003. – 124 с.

³⁰ Україна–Польща: важкі питання. – Варшава, 2001. – Т. 5. – 359 с.

³¹ Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Хто пожав “Бурю”? // Армія Крайова на Тернопіллі 1941–1945 рр. – Тернопіль 1996. – 176 с.

³² Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. – Тернопіль, 1997. – 208 с.

³³ Буцько О. Украина – Польша: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – 150 с.

³⁴ Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. – К., 2002. – 133 с.

³⁵ Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 роках. Нові документи і матеріали. – К., 1998. – 944 с.; *його ж*: Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках. – К., 1999. – 192 с.; *його ж*: Наша кров – на своїй землі. – К., 2000. – 88 с.; *його ж*: ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К., 1996. – 496 с.; *його ж*: Трагедія українців Польщі. – Тернопіль. – 1977. – 440 с.

³⁶ Люшин І.І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – К., 2003. – 250 с.; *його ж*. Ким і як приймалося рішення про проведення анти польської акції на Волині в 1943 р.? Документи свідчать // Український альманах. – Варшава, 2003. – С. 167–171; *його ж*: ОУН–УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К., 2000. – 198; *його ж*: Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001. – 289 с.

³⁷ Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни. – С. 233.

³⁸ Люшин І.І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – С. 15.